

SECURITATEA ENERGETICĂ A MĂRII NEGRE. UN *CONCEPT* ȘI UN *DISCURS POLITIC* FĂRĂ SUPTOR ÎN PRACTICA RELAȚIILOR DINTRE ACTORII SPAȚIULUI PONTIC?

Constantin HLIHOR*

Problema securității a generat în ultimii ani, fără îndoială, una dintre marile dezbateri ale lumii contemporane. Asupra ei s-au aplecat deopotrivă oamenii politici, experții și analiștii politici și, nu în ultimul rând, profesori și cercetători din mediul universitar și al cercetării științifice din domeniul relațiilor internaționale, polemologiei și a irenologiei. Firesc, a apărut o bogată și impresionantă literatură de specialitate. Rezultatul este paradoxal din cel puțin două perspective. În primul rând, societatea nu a devenit mai sigură și mai securizată. În al doilea rând, atunci când conceptul/noțiunea de *securitate* se utilizează pentru a desemna sau a descrie situații și procese din politica internațională, observăm că acestea nu capătă, cum firesc ar fi, mai multă acuratețe în ceea ce privește utilizarea lor în documentele oficiale ale statelor și actorilor non statali implicați în gestionarea problemelor păcii și războiului din lumea contemporană sau în media.

Un astfel de exemplu credem că este și cel al securității energetice din spațiul pontic. Acesta a devenit, în ultimii ani, un leitmotiv în discursul politic al unor șefi de state sau diplomați, dar și în cel al analiștilor media¹. Ce este securitatea energetică și cum poate ea fi definită pentru un stat și pentru o regiune geografică? Definiția dată securității energetice pentru o regiune, în speță

---

* Prof.univ.dr., Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir”, București.

¹ A se vedea pe larg, Constantin Hlihor, *Politici de securitate în mediul internațional contemporan. Domeniul energetic*, Institutul European, Iași, 2008, passim; Michael Klare, *Resource Wars. The new Landscape of Global Conflict*. New York: Henry Holt and Company, 2002; Anthony H. Cordesman, *Strategic Energy Initiative*, Center for Strategic and International Studies, Washington, DC, no.2, vol. 22, 1999, pp. 26-27; Roman Kupchinsky, *World: NATO Prepares For Energy Wars*, Radio Free Europe Radio Liberty, 12-05-2006; Tom Barry, *DIY Energy Policy*, Right Web Analysis (Silver City, NM: International Relations Center, September 19, 2006) online <http://www.irc-online.org/>; John Demopoulos, *Greek Energy Diplomacy and Future Balkan Oil Pipelines*, în *Balkananalysis.com* online 11/2/2006 <http://www.balkananalysis.com/2006/11/02/greek-energy-diplomacy-and-future-balkan-oil-pipelines/>; Dr. James Tang, *With the Grain or Against the Grain? Energy Security and Chinese Foreign Policy in the Hu Jin Tao Era*, The Brookings Institutions, Center for Northeast Asian Policy Studies, October 2006, Washington, DC 20036-2188 online www.brookings.edu, p. 3; A se vedea Agenda Summit-ului din iulie 2006, *G8 Energy Security Plan Relies on Oil, Nuclear and Renewables* și Agenda Summit-ului din ianuarie 2007.

pentru spațiul pontic, este acceptată de toată lumea academică și interpretată în același mod de diplomația energetică a statelor și de actorii non statali care operează în această zonă? Are conceptul de securitate energetică a spațiului pontic, dar și discursul politic pe această temă o acoperire deplină în practica politică? Dacă da, ar trebui ca toți actorii spațiului pontic să se confrunte cu același tip de amenințări și să fie expuși la aceleași riscuri. Se întâmplă în realitate acest lucru? Dacă nu, care sunt pârghiile politico-diplomatice și de securitate prin care această zonă să devină ceea ce specialiștii numesc securitate regională? Care este granița dintre analiza de securitate energetică și conflictualitatea specifică negocierilor în afaceri pentru acest domeniu? Care este diferența dintre politica unei eficiențe maxime în afacerile cu petrol și gaze, și amenințarea la adresa securității energetice a unui stat?

De remarcat faptul că nici la nivelul actorilor clasici amenințările și, în consecință, riscurile de securitate energetică nu (mai) sunt aceleași. Dacă se întâmplă, totuși, să fie asemănări în această privință, intensitatea cu care o amenințare se manifestă este diferită de la un actor la altul și, prin urmare, natura consecințelor este diferită. De ce am avea atunci politici de securitate energetică asemănătoare într-o zonă cum ar fi cea a Mării Negre și astfel să putem vorbi de o securitate energetică a spațiului pontic?

Foarte importantă, în acest sens, ni se pare analiza căilor de realizare/punere în practică a strategiilor de securitate de către actorii din acest spațiu. Prin ce mijloace și, mai ales, prin ce metode se pun în practică? Disputa între *soft power* și *hard power* nu este doar una cu valoare teoretică. Apar tot mai multe voci care afirmă că în procesul de securizare energetică trebuie implicat și factorul militar. Din această perspectivă, chiar și Alianța Nord-atlantică ar trebui să-și asume un rol tot mai pregnant². Problema nu credem că este cea a legitimității de a se implica sau nu în securizarea energetică a unui membru al Alianței, ci mai degrabă este a modului practic de a o realiza. Cu ce instrumente? NATO este, totuși, un organism politico-militar și dispune de capacități militare care pot fi utilizate ca instrumente de forță și coerciție. Mai degrabă, credem noi, poate să ofere servicii de protecție a diferitelor componente ale securității energetice, cum ar fi, de exemplu, transportul și depozitarea diferitor produse energetice. Sunt doar câteva din nenumăratele întrebări care apar în mod firesc atunci când este vorba de securitatea energetică din zona Mării Negre.

Securitatea energetică. Concept și evoluția sa ca problemă politică

Pentru o bună analiză a securității energetice în acest spațiu credem că este necesară o minimă analiză a conceptelor cu care operăm. Confuziile conceptuale și neînțelegerea acurată a realității zonale generează erori practice

---

² A se vedea, *Should NATO play a major role in energy security?*, în „NATO Review”, spring 2007, online <http://www.nato.int/docu/review/2007/issue1/English/debate.html>.

subsecvente și, dublate de pretenții lipsite de acoperire în realitate, ele produc efecte tragicomice³. Securitatea energetică nu este, în fapt, o problemă nouă atât, timp cât aceasta – indiferent dacă a fost vorba de cărbune sau de petrol – a constituit un element cheie în potențialul de putere al statelor în epoca modernă și contemporană. Conștientizarea ei, atât la nivelul opiniei publice, dar mai ales al elitelor, a devenit mai acută! În zorii declanșării celui de-al Doilea Război Mondial, W. Churchill, pe atunci Prim Lord al Amiralității, a luat o decizie istorică. A cerut înlocuirea în sistemul de alimentare al vaselor de război britanice a cărbunelui cu petrolul pentru a face flota britanică mai rapidă și mai eficientă în comparație cu cea germană. Acest lucru a avut consecințe majore pentru armata britanică. Independența sa energetică nu mai depindea de sursele de cărbune sigure, situate în Scoția, ci de petrolul care se găsea din abundență în Orientul Mijlociu sau în alte regiuni ale globului⁴.

Problema energiei apare ca prioritate pe agenda politică a statelor după declanșarea celor două crize petroliere din a doua parte a secolului trecut, cunoscute în literatura de specialitate ca *Șocuri petroliere*. Din acest moment, cercetarea academică în domeniul studiilor de securitate, dar și cea aplicată în problema resurselor, s-au concentrat pe energie din toate punctele de vedere. Cu toate acestea, se constată că, în problema definirii și conceptualizării în domeniul securității energetice, consensul este încă departe⁵. Este poate și acesta încă un motiv pentru care un prestigios institut de cercetări – Eastwest Institute – își propune, printre alte priorități, pentru anul 2007, și adâncirea cercetărilor în domeniul resurselor și al securității energetice. Acest obiectiv de cercetare a izvorât din constatarea că „securitatea energetică este un concept cu o înțelegere precară, datorită influențelor pe care le suferă prin competiția pentru resurse energetice, schimbările și provocările din mediul natural, disputele privind dreptul de proprietate asupra resurselor și datorită creșterii instabilității politice și a crizelor în regiunea marilor producători de energie”⁶.

Un alt aspect important de care trebuie să ținem seama atunci când se analizează conceptul de securitate energetică este că acesta nu are aceeași înțelegere peste tot, deoarece este strâns legat de practica politică a diferitor actori. Unele state industrializate, importatoare de energie, pun în centrul

³ Din mitologia politicii externe. Episodul “Marea Neagră, piscina din curtea lui Bănescu” în “Strategikon” consultat online http://strategikon.ro/files/opinii/Din_mitologia_politicii_externe.pdf, consultat la 10 mai 2008, ora 21.

⁴ A se vedea pe larg, Daniel Yergin, *Ensuring Energy Security*, în „Foreign Affairs”, vol. 85, no 2, April 2006, pp. 69-88.

⁵ James R. Schlesinger and Louis Giusti, *The New Energy security*. 2005, The Global Oil and Gas Forum, The Aspen Institute Publications Office, Queenstowns MD, Washington DC, 2006, pp. 1-2.

⁶ Eastwest Institute, Global Security Program, online <http://www.ewi.info/programs/gsp/index.cfm?title=Global%20Security%20Program>.

definirii elementul „siguranță a transportului”⁷. Altele acordă prioritate, în definire, elementului comercial – prețul. Țările producătoare, cum ar fi Federația Rusă, au introdus un element nou și anume securitatea cererii („Security of demand”)⁸.

O bună definire a conceptului de securitate energetică trebuie să se sprijine pe una sau alta dintre paradigmele cu care operează principalele Școli din teoria relațiilor internaționale. În viziune realistă (neo), aceasta ar putea fi văzută ca o competiție între consumatori în „curșa” aprovizionării cu resurse energetice. Nu sunt puțini analiști care prezintă, de exemplu, geopolitica energetică a Asiei Centrale ca pe o „tablă de șah”⁹ sau ca „un mare joc”¹⁰. Federația Rusă și marile sale companii din domeniul petrolului și al gazelor sunt acuzate că ar practica o politică de forță în relațiile cu partenerii consumatori de energie. Analiștii care asociază războiul purtat de SUA și Marea Britanie cu Irakul, analizează politica de securitate energetică a acestor țări prin sintagma „imperialismul petrolului”¹¹. Din această perspectivă, securitatea energetică a unui actor depinde de poziția pe care acesta o are în „balanța mondială” a resurselor. Observatorii și analiștii acestor dispute se străduiesc să evalueze corect raportul de forțe dintre actori în diferite bazine energetice și natura intereselor pe care le promovează pe o axă ce se întinde de la conflictualitate la cooperare. Un cunoscut analist și geopolitician al resurselor, Michael T. Klare, a introdus în circuitul științific o nouă sintagmă – *energo-fascismul*¹². El a făcut o asemănare cu un alt concept – islamo-fascismul, la modă în analizele consacrate războiului dus de SUA împotriva terorismului global promovat de organizația Al-Qaeda. Analistul american definește *energo-fascismul* drept o militarizare a confruntării pentru a nu se diminuea aprovizionarea cu petrol¹³ a principalilor consumatori. Ca forță expresivă, sintagma este de reținut, nu știm dacă și produce consecințe în analize.

---

⁷ Daniel Yergin, *op. cit.*, în „Foreign Affairs”, vol. 85, no. 2, April 2006, pp. 70-71.

⁸ *Ibidem*, p. 72.

⁹ Zbigniew Brzezinski, *Marea tablă de șah, Geopolitica lumilor secolului XXI*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2000, *passim*.

¹⁰ Itir Toksöz, *Oil and the Role of the Major Powers in the Caspian and Central Asia*, în „Studies in Democratisation”, The e-Journal of The Center for the Studies of Democracy at Northeastern University on line

http://www.csd.neu.edu/Toksoz_vol1_Fall2002.htm, p. 40; Ziad Haider, *Oil Fuels Beijing's New Power Game*, 2005 Yale Center for the Study of Globalization, online <http://yaleglobal.yale.edu/index.jsp>.

¹¹ Michael T. Klare, *Blood and Oil: The Dangers and Consequences of America's Growing Oil Dependency*, New York: Henry Holt and Co, 2004; Paul Roberts, *The End of Oil: On the Edge of a Perilous New World*, Boston: Houghton Mifflin Co, 2004; George Caffentzis, *The Struggle for the Petroleum Commons: Local, Islamic, and Global*, WW4 REPORT #105 on line <http://ww4report.com/105/planetwatch/petroleumcommons>.

¹² Michael T. Klare, *Is Energo-fascism in Your Future?* online <http://www.tomdispatch.com/index.mhtml?pid=157241>.

¹³ *Ibidem*.

Analiza evenimentelor din Orientul Mijlociu și din Asia Centrală pare să infirme tot mai mult paradigma realistă în proiectarea politicilor și strategiilor de securitate. Prin folosirea paradigmei *cooperative energy security* – crede Robert M. Cutler¹⁴, se poate asigura securitatea atât a producătorilor de energie, cât și a consumatorilor. De altfel, sunt tot mai multe diplomații, mai ales a marilor consumatori, care își transmit semnale prin care își reafirmă faptul că nu vor folosi energia ca armă sau nu vor face din cursa pentru energie un factor de rivalitate politică. Concludente sunt, în acest sens, asigurările date de oficialii chinezi celor americani la începutul anului 2007¹⁵. Acest semnal este important pentru ambele state, deoarece sunt cei mai mari consumatori de energie de pe piața mondială și au politicile energetice bine structurate în cadrul politicilor de securitate națională.

Viața internațională s-a schimbat atât de mult în ultimele decenii încât, dacă este observată și analizată doar din perspectiva unei singure paradigme, riscăm să obținem o schemă simplistă și fără relevanță pentru evoluțiile reale din mediul internațional. Hibridarea paradigmelor ar ajuta mult analistul în a observa evoluțiile de pe scena energetică din mediul internațional. Un actor, în funcție de situația concretă pe care o întâlnește într-o zonă energetică, de natura intereselor pe care le are, de tipul de relații pe care le promovează în acel spațiu, poate să adopte comportamente care să se regăsească în interiorul mai multor paradigme din teoria relațiilor internaționale. Cu un partener într-un bazin energetic poate să se comporte conform teoriei realismului (neo), într-un altul poate să adopte o strategie de tip constructivist sau funcționalist¹⁶.

Securitatea energetică în bazinul pontic. Între deziderat în discurs și realitate în practica politică

Zona Mării Negre, spațiu între Europa și Asia, între Occident și Orient, între creștinism și islamism, reflectă la scară redusă mutațiile, evoluția și tendințele din viața politică internațională intervenite la sfârșitul secolului trecut și accentuate în actualul deceniu. Printre altele, deficitul de securitate pare să se situeze printre primele probleme. Regiunea este caracterizată de marea majoritate a analiștilor ca o zonă cu grad sporit de risc, marcată de disputele de natură politico-militară și economică dintre riverani, dar și de preocuparea altor state de a-și revizui interesele în zonă. Interesul pentru această zonă a crescut

¹⁴ Robert M. Cutler, *A Strategy for Cooperative Energy Security in the Caucasus*, în „Caspian Crossroads”, vol. 3, no. 1, Spring 1997, p. 24.

¹⁵ *China reassures US on military spending, energy*, în „Asia Pacific News”, online http://www.channelnewsasia.com/stories/afp_asiapacific/view/250385/1.html.

¹⁶ George Caffentzis, *The Petroleum Commons Local, Islamic, and Global*, în „Alternatives, Turkish Journal of International Relations”, vol. 4, no. 1-2, 2005, pp. 108-109; Ted Hopf, *The Promise of Constructivism in International Theory*, în „International Security”, summer 1998, vol. 23, no. 1, pp. 17-30.

treptat, pe măsură ce petrolul și gazele naturale au devenit tot mai importante pentru economia țărilor occidentale.

Din această perspectivă, se poate spune că Marea Neagră este una dintre mizele competiției globale pentru resurse energetice. Țările cu acces direct la Marea Neagră sunt Rusia, Ucraina, România, Bulgaria, Turcia și Georgia. Mai este Moldova, legată de întinderea de ape printr-un sistem de râuri, precum și state asociate - Azerbaidjan, Grecia și altele. Toate aceste țări au porturi cu terminale de primire-încărcare a petrolului și a gazului condensat.

În privința resurselor energetice, este evidentă următoarea clasificare: țări-exportatoare - Rusia, România și Azerbaidjan; țări care nu depind direct (sau depind puțin) de livrările de resurse energetice rusești - Turcia și Bulgaria; țări-importatoare - toate celelalte; țări de tranzit - sunt state pe teritoriul cărora trec coridoarele terestre de transport al petrolului și gazelor naturale.

Principalul exportator de petrol și gaze naturale este Rusia, iar țările de tranzit se deosebesc prin poziția lor față de fluxurile energetice din această țară. Regiunea Mării Negre se învecinează cu o zonă bogată în hidrocarburi - Asia centrală (Turkmenistan și Azerbaidjan, parțial Kazahstan, dar cel mai important, Iran). Țările estice din CSI au acum nevoie de infrastructura Rusiei pentru a-și vinde bogățiile naturale. În același timp, aceste țări concurează cu companiile energetice rusești, în primul rând, cu monopolul de stat, Transneft, cu societățile Gazprom și Rosneft. Proiectarea de noi trasee de transport al petrolului prin Marea Neagră pe oleoductul balcanic, din țările caspice via Transcaucazia și Turcia substanțial traseele la livrările de gaze naturale din țările regiunii caspice și din Iran, ceea ce va amplifica și intensifica mai mult competiția și conflictualitatea de interese decât cooperarea.

Se poate vorbi de un spațiu economic unitar când, prin tradiție, această regiune a fost una de dispută de interese a marilor actori de pe scena europeană. În trecut, această competiție s-a desfășurat între imperiile țarist și otoman¹⁷, iar astăzi între Federația Rusă, UE, NATO și SUA. Miza este securizarea traseelor energetice. Interesul pentru securitate a zonei este al tuturor actorilor, dar apare, în mod natural, competiția pentru supremație și control. Global, Rusia percepe această zonă – a „străinătății apropiate” (near abroad) – ca fiind spațiul său vital de securitate. Din această perspectivă, Marea Neagră este percepută de alți actori din zonă, inclusiv de președintele român Traian Băsescu, un *lac rusesc*¹⁸.

După unii analiști, două sunt mijloacele care maximizează poziția de putere și influență regională a Rusiei, accentuând în egală măsură dependență politică și economică a celorlalte state: monopolul energetic și așa numitele

---

¹⁷ Bruce P. Jackson (2006) *The Soft War for Europe's East*, in Ronald Asmus, editor, *Next Steps in forging a EuroAtlantic Strategz for the Wider Black Sea*, Washington D.C: George Marshall Fund of the United States, p. 105.

¹⁸ Octavian Manea, *România și securitatea energetică. Studiu de caz pe Summit-ul NATO de la Riga*, în „Sfera politicii”, nr. 126-127, noiembrie 2006.

conflicte înghețate („frozen conflicts”)¹⁹. Practic, după 1990 și mai ales sub mandatul președintelui Vladimir Putin, Rusia descoperă și se reinventează sub aspectul ambițiilor geopolitice, datorită uriașelor potențialități ale componentelor de *putere soft*, dar și de *putere hard*. Cele două instrumente de mai sus sunt, în esența lor, mijloace coercitive, care induc și determină o influențare a deciziilor politice în statele în care acest potențial de șantaj este utilizabil, orientând politica acestor state în sensul dorit de Rusia. Însă potențialul energetic al Rusiei poate fi perceput și ca un formidabil capital de soft power, care îi maximizează poziția de putere în statele dependente energetic de Rusia²⁰. Deși până la aderarea României la blocul comunitar, spațiul bazinului maritim nu a reprezentat o zonă de real interes pentru Uniunea Europeană, regiunea Mării Negre revine pe agenda organizațiilor occidentale. Uniunea Europeană și-a prezentat, încă din vara anului 2006, noile strategii politice privind integrarea Mării Negre în spațiul maritim european. Astfel, un document prezentat de Comisia Europeană urmărește crearea, din 2008, a unei politici unitare privind zonele maritime și de coastă. Documentul, numit și „Cartea Verde”, propune anumite linii de acțiune și solicită opinii din partea statelor membre, a agenților economici, a experților și a societății civile, de care se va ține cont când se va elabora politica sa de securitate energetică pe termen lung și mediu. La rândul ei, Turcia are propriile interese în zonă, care tind să devină contradictorii, chiar în raport cu aliații săi tradiționali. Iată ce declara, cu ceva timp în urmă, ministrul turc la București, Cayci, în legătură cu acest aspect: « *În bazinul Mării Negre securitatea trebuie asigurată numai de țările din această regiune. Problema asigurării securității navigației a devenit deosebit de actuală în urma atentatelor din SUA de la 11 septembrie 2001. Dacă ne uităm la ea din „fereastra americană” și prin prisma strategiei luptei împotriva terorismului internațional, atunci la prima vedere, SUA au dreptate în străduințele lor de a extinde hotarele operațiunii antitero a NATO, desfășurată în Marea Mediterană. Însă, situația arată cu totul altfel, atunci când este estimată din punct de vedere al dreptului internațional. Washingtonul poate lansa diverse inițiative pe baza normelor unanim acceptate ale dreptului internațional și a rolului său în lume, însă, nu are dreptul să ceară crearea unei baze americane în Marea Neagră, deoarece SUA nu sunt stat riveran* ²¹».

România, la rândul ei, are aspirații de jucător de primă mărime în bazinul pontic, dacă luăm în calcul declarațiile politice, dar și unele acțiuni în planul diplomației energetice sau al afacerilor cu petrol și gaze. În iunie 2006, președintele Traian Băsescu considera, cu prilejul lansării **Forumului Mării Negre pentru Dialog și Parteneriat**, că „Regiunea Mării Negre are acum șansa să devină un partener atrăgător pentru principalele centre de putere economică, în măsura în care se dovedește capabilă să se transforme dintr-o sursă de probleme într-una generatoare de

¹⁹ *Ibidem.*

²⁰ *Ibidem.*

²¹ Apud T. Jarikova, *Securitatea Mării Negre și convenția de la Montreaux*, în http://www.vor.ru/Romanian/Exclusives/exclusive_phtml?act=206.

*soluții în context european și global*²². Un an mai târziu, cu prilejul festivităților desfășurate de Ziua Marinei, președintele român sublinia că „România are obligația să privească cu responsabilitate nu numai la interesele ei de securitate, dar, în egală măsură, trebuie să fie o pază la frontiera orientală” și că va „fi o țară care va milita pentru o Mare Neagră sigură, care să asigure transferul de resurse energetice către Europa, care va prețui șansa de a avea ieșire la mare”²³.

Dacă avem puncte de vedere și divergențele care apar în momentul în care fiecare actor dorește să-și materializeze politica de securitate energetică, cum se cuvine să percepem zona Mării Negre? Ca un complex de securitate? Consider că acest spațiu poate să capete aceste valențe doar în două situații. Una rezultă din apariția unui actor hegemon. Analiza istorică poate, așa cum am arătat, să valideze o asemenea situație în cazul imperiului otoman și a celui țarist și apoi sovietic. O altă situație în care zona ar putea să capete valențele unui spațiu unitar din punct de vedere al securității ar fi dacă s-ar întruni condițiile descoperite cu mai mulți ani în urmă de cunoscutul teoretician Karl Deutsch. În opinia sa, o *comunitate de securitate* trebuie să fie caracterizată prin trei elemente: *identitate, instituții și interese comune*²⁴. Să analizăm pe scurt cele două situații. O identitate comună a zonei, care să confere acesteia calitatea autentică de „regiune”, este greu de găsit. Subiectul a fost analizat până la saturație. În majoritatea acestor analize se evidențiază lipsa oricărei identități regionale minime, fluxurile economice centrifuge și instrumentalizarea frecventă a zonei pentru atingerea unor interese, ceea ce conduce, în mod natural, la identitățile regionale distincte care sunt prezente și se manifestă în timp îndelungat, uneori peste generații²⁵.

Cât privește instituțiile care au apărut și care ar putea să joace un rol important în a imprima zonei pontice caracteristica unui complex de securitate, ele sunt epifenomene, instrumente funcționale numai în condițiile unor interese comune. În cazul de față, în spațiul pontic, cel puțin patru organizații emit, fiecare în parte, pretenția reprezentării intereselor statelor riverane, iar cel mai ambițios proiect instituțional de până acum – OCEMN – a devenit, în cuvintele unui fost secretar general al ei, „o organizație care se preface că lucrează”²⁶.

În ceea ce privește identificarea unor interese comune ale statelor din regiune, în măsura în care ele există, lucrurile stau și mai precar. Fără intenția plasării în derizoriu, lucrurile par a fi și mai complicate, deoarece unele state au interese economice strategice conectate la poli de putere total opuși, dacă luăm în calcul interesele dintre UE, NATO, SUA și Federația Rusă.

²² Apud, Mihai Isac, *Strategia la Marea Neagră există doar în declarațiile lui Băsescu*, în „Gardianul” din 16 august 2007.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Karl Deutsch, *Analiza relațiilor internaționale*, Chișinău, 2000.

²⁵ Octavian Manea, *op., cit.*, în *loc. cit.*

²⁶ Apud, *Din mitologia politicii externe. Episodul “Marea Neagră, piscina din curtea lui Băsescu”*, în http://strategikon.ro/files/opinii/Din_mitologia_politicii_externe.pdf

Din această perspectivă, în acest spațiu, Ucraina și Moldova, de exemplu, pot rămâne, pentru mult timp, captive faliei geopolitice dintre Rusia și comunitatea euro-atlantică, cu mențiunea că, în cazul celei de a doua, avansul instituțional (PFP, acorduri de asociere cu UE, etc.) a luat-o înaintea preocupărilor imediate de securitate ale majorității actorilor din zonă, de unde și caducitatea de până acum a eforturilor de scoatere a lor de sub influența Moscovei²⁷.

De menționat faptul că și regiunea Caucazului, în întregul ei, este o zonă de falie între Rusia și Orientul Mijlociu, iar Georgia, Armenia și Azerbaidjan rămân sfâșiate între, pe de o parte, dependența economică majoră față de Rusia și, pe de altă parte, islamizarea destabilizantă a regiunii.

Nu lipsită de importanță pentru înțelegerea faptului că în zonă este greu de apărut condiții care să conducă la armonizarea intereselor actorilor este și situația Turciei. Aceasta este, în fapt, un actor cu o natură hibridă, pentru că, pe de o parte, este conexat prin instituții politice și militare, prin fluxuri economice cu Occidentul, iar pe de altă, ca identitate colectivă este puternic atașată valorilor lumii islamice. Turcia are, la rândul ei, aspirații de lider regional și, în anumite situații, a și reacționat de pe aceste poziții, chiar dacă era legată prin tratate și convenții de actori cu vocație globală. Războiul din Irak din primăvara anului 2003 cred că ilustrează perfect acest lucru. Interesele sale de securitate puternic influențate de criza kurdă au determinat statul turc să refuze solicitarea Administrației Bush de a pune la dispoziție SUA spațiul său aerian pentru facilitarea acțiunilor militare. Dacă așa stau lucrurile la capitol – *identitate de interese* – atunci putem vorbi de securitate energetică în bazinul pontic ca de un complex de securitate doar din perspectivă academică. Practica politică, însă, face inoperant un asemenea concept. Apare, firesc, întrebarea de ce este utilizat în discursul politic de unii oameni politici? Din naivitate, sau dintr-o acută lipsă de expertiză pentru zonă atunci când aceștia își construiesc discursul politic?

Considerăm că se va putea vorbi de securitatea energetică a Mării Negre ca de un complex de securitate doar dacă Bazinul Mării Negre va deveni o « sferă » de colaborare regională, și nu o arenă de confruntare între forțe rivale. Însă ce se va întâmpla în următorii ani este greu de prognozat, dacă ne raportăm la evoluțiile politice și militare din zonă după încheierea războiului rece. Situația geopolitică, dar și securitatea energetică a statelor din acest spațiu al Bazinului Mării Negre rămân incerte, datorită faptului că *poziționarea strategică* a actorilor globali nu este tranșată. Ceea ce face ca *bătălia pentru influență* în spațiul pontic să fie abia la început. După ce se va fi tranșat această *bătălie* și se va putea vorbi de o prezență hegemonică în spațiul pontic, atunci se va putea vorbi și de un complex de securitate în zonă, fie el și de securitate energetică. Este de dorit pentru statele mici și mijlocii o asemenea situație?

²⁷ Octavian Manea, *op., cit.*, în *loc. cit.*

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ЧЕРНОГО МОРЯ. ПОНЯТИЕ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ РЕЧЬ БЕЗ ПОДДЕРЖКИ НА ПРАКТИКЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ УЧАСТНИКОВ ПОНТИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА

Константин ХЛИХОР

Проблемам безопасности в последние годы, без сомнения, породило самые большие дебаты в современном мире. Над этой проблемой склоняются как политики, эксперты, политические аналитики, так и преподаватели, исследователи из университетов, научные исследователи в области международных отношений, полемологии и т. д.. Безусловно, появилась богатая впечатляющая литература по этой специальности. Результат довольно парадоксален, хотя бы в двух аспектах. Во - первых, общество не стало более безопасным и более обеспеченным безопасностью. Во - вторых, когда понятие безопасности используется для обозначения или описания обстановки или процессов в международной политике, замечаем, что это не получает как было бы нормально. должной тщательности в употреблении их в официальных документах государств и негосударственных деятелей, которые были вовлечены в управление проблемами мира и войны в современном мире или в масс - медиа.

Таким примером, по нашему мнению, является энергетическая безопасность в пространстве Черного моря. В последние годы она стала главной темой в политических речах глав государств, дипломатов, а также аналитиков масс-медиа. Что такое энергетическая безопасность и как можно ее определить для государства или для географической области? Определение, данное энергетической безопасности для географической области типа Черного моря, принята всем научным миром и одинаково интерпретируется государственной энергетической дипломатией и негосударственными деятелями. действующими в этой области? Понятие „энергетическая безопасность” пространства Черного моря и политические выступления на эту тему хорошо защищены в политической практике? если - да, тогда все деятели пространства Черного моря должны сталкиваться с одинаковыми угрозами и подвержены одинаковому риску. В действительности случается такое? Если - нет, тогда какие существуют политико - дипломатические и защитные рычаги, с помощью которых эта зона станет, что называют специалисты, зоной региональной безопасности? Где граница между анализом экономической безопасности

и специфической конфликтностью деловых переговоров в этой области? Какова разница между политикой максимальной эффективности в сделках с нефтью и газом и угрозами энергетической безопасности государства?

Следует отметить тот факт, что даже на уровне классических деятелей в этой сфере, угрозы и, как следствие, риски энергетической безопасности не одинаковы. Но если случается все-таки быть одинаковыми, то они различаются интенсивностью, с которой проявляется эта угроза у того или другого деятеля, а значит, и природа последствий различна.

В этом смысле нам кажется важным анализ путей практического применения стратегии безопасности деятелями в этой сфере. Какие средства и методы они используют на практике? Дискуссии о софт-повер и хард-повер имеют не только теоретическую ценность. Появляется все больше голосов, которые утверждают, что в процесс обеспечения энергетической безопасности должны быть вовлечены военные силы. В этой перспективе и Северо-Атлантический Союз мог бы сыграть свою роль более явственную. Проблема даже не в законности вмешательства в обеспечение энергетической безопасности какого-либо участника союза, а скорее, в том, как практически осуществить это. Какими средствами? НАТО это военно-политический союз и располагает военными возможностями, которые могут быть использованы как средство силы и принуждения. Нам кажется, что НАТО скорее может предоставить службу защиты различных слагаемых энергетической безопасности как например, транспорт, ю складирование отдельных энергетических производных. Это только несколько из бесконечных вопросов, которые, естественно появляются когда говорим об энергетической безопасности зоны Черного моря.

Энергетическая безопасность. Понятие и его эволюция как политическая проблема.

Для лучшего анализа энергетической безопасности в данной работе, нам кажется необходимым и минимальный анализ понятий, которыми оперируем. Неясность понятий и не точность понимания зональной действительности порождают практические ошибки, и, если они удвоенны необоснованными претензиями, то становятся трагикомичными. Энергетическая безопасность это не новая проблема, (неважно, шла ли речь об угле или нефти) пока она не представляет собой ключевой элемент в потенциале власти государств. Осознание этого положения вещей на уровне публичного мнения, но особенно, на уровне элиты становится более острым! Перед началом Второй Мировой войны Черчилль тогда первый лорд адмиралтейства, принял историческое решение. Он потребовал замены угля на нефть для системы питания английских военных кораблей, что делало Британский флот более быстрым и более эффективным в сравнении с немецким. Этот факт

имел огромные последствия для Британской армии. Ее энергетическая независимость не была больше связана со Скоцией, откуда привозили уголь, а с нефтью, которая была в изобилии не Среднем Востоке или в других областях Земного шара.

Энергетическая проблема становится приоритетной для государственных политиков после начала Второй Мировой войны прошлого века и известно в литературе по специальности как „нефтяной кризис”. С тех пор научные исследования в области изучения безопасности и связанная с этим проблема ресурсов сосредоточилась на изучении энергетики со всех точек зрения. Несмотря на все это, в вопросах определения понятий в области экономической безопасности до консенсуса еще очень далеко. Может быть это и было еще одной причиной, по которой такой престижный институт, как Eastwest Institute - предложил на 2007 год углубление исследований в области ресурсов и энергетической безопасности. Этот объект для исследования появился из констатации фактов, что „энергетическая безопасность - это понятие ненадежное из-за влияния, которым подвергается благодаря борьбе за энергетические ресурсы; благодаря изменениям и вызовам природной среды; дискуссий о правах на собственность этих ресурсов; благодаря повышению политической неустойчивости и кризисов в регионах энергетических производителей”.

Еще один важный аспект, который нужно учитывать, когда анализируем понятие энергетической безопасности, это тот факт, что значение этого понятия не везде понимается одинаково, потому что тесно связано с политической практикой различных участников. Некоторые индустриальные страны, импортирующие энергию, ставят в центр определение „безопасности транспортировки”. Другие отдают приоритет в определении торговому аспекту - цене. Страны - производители, как Российская федерация, ввели новый элемент - безопасность спроса („security of demand”).

Правильное определение понятия энергетической безопасности должно основываться на одном или другом аспекте парадигмы, которыми оперируют основные школы по теории международных отношений. При реальном рассмотрении (NEO) это может выглядеть как конкурс между потребителями в момент обеспечения энергетическими ресурсами. Немало аналитиков представляют, например, энергетическую геополитику Центральной Азии, как „шахматную доску” или как „большую игру”. Российская Федерация и ее огромные газовые и нефтяные компании обвиняются в том, что практикуют силовую политику в отношениях с потребителями в отношениях с партнерами - потребителями энергии. Аналитики поддерживающие войну США и Великобритании с Ираком, исследуют политику энергетической безопасности этих стран, как „нефтяной империализм”. Исходя из этой перспективы, энергетическая безопасность

одного участника зависит от позиции, которую он имеет в мировом балансе ресурсов. Observаторы и аналитики этих дебатов пытаются правильно оценить соотношение сил между участниками в различных энергетических регионах и определить характер интересов, которые они представляют и которые растягиваются от конфликтов до кооперации. Известный аналитик и геополитик ресурсов Михаэль Те Клаче ввел в научный оборот синтагму – „энерго-фашизм”. Он сделал сопоставление с другим понятием – „исламо – фашизм”, который сейчас в моде для анализа войны США против глобального терроризма, развязанного (Ал-Каидой). Американский аналитик определяет энерго-фашизм как милитаризацию столкновения интересов с тем, чтобы не уменьшить обеспечение нефтью главных потребителей.

Анализ событий в Средней Азии и в Центральной Азии, кажется, отменяет реалистическую парадигму в проэктах политиков и стратегов безопасности. Используя парадигму „cooperative energy security” - надеется Роберт Т. Силтер, возможно обеспечить безопасность как производителям энергии, так и потребителям. Впрочем все больше дипломатов стран - больших потребителей энергии передают сигналы подтверждения, что не будут использовать энергию как оружие или не будут делать из этого политического соперничества. В этом смысле убедительными являются уверения, данные официальными лицами Китая американцам в начале 2007-ого года. Этот сигнал важен для обоих государств, поскольку оба являются большими потребителями энергии на международном рынке и их энергетическая политика хорошо структурирована в рамках национальной безопасности.

Международная жизнь так сильно изменилась в последние десятилетия, что если начнем анализировать в перспективе хотя бы одну парадигму, рискуем получить только простейшую схему без реальной эволюции в международной среде. Комбинация парадигм помогла бы в наблюдении эволюции в энергетическом положении вещей в международной среде. Любой участник, в зависимости от конкретной ситуации, с которой он сталкивается в какой-то энергетической зоне, от характера интересов, от типа отношений, которые он устанавливает на этом пространстве, может выбрать стиль поведения, который встречается во многих парадигмах а теории международных отношений. С одним партнером в каком-то энергетическом бассейне он может вести себя согласно теории реализма (нео), с другим может применить конструктивную или функциональную стратегию.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В БАССЕЙНЕ ЧЕРНОГО МОРЯ

Между желаниями в обсуждении и реальностью в политической практике.

Зона Черного моря, пространство между Европой и Азией, между Западом и Востоком, между христианством и исламом, отражает в уменьшенном масштабе изменения, развитие и тенденции в международной политической жизни, произошедшие в конце прошлого века и обострившиеся в последнее десятилетие. Между прочим, недостаток безопасности, среди прочих проблем, сейчас занимает первое место. Территория Черного моря характеризуется большинством аналитиков как зона повышенного риска, отмеченная дискуссиями военно-политического и экономического характера, а также действиями других государств по пересмотру своих интересов в этой зоне. Интерес к этой зоне вырос постепенно, по мере того, как нефть и природный газ стали важными для экономики западных стран.

С этой точки зрения можно сказать, что Черное море - одна из ставок глобальной конкуренции за энергетические ресурсы. Страны, которые имеют выход к Черному морю - это Россия, Украина, Румыния, Болгария, Турция и Грузия. Еще молдова, которая связана речной системой, а также страны, присоединившиеся - Азербайджан, Греция и другие. Все эти страны имеют порты с причалами для погрузки- разгрузки нефти и сжатого газа.

Что касается энергетических ресурсов здесь следующая классификация: страны- экспортеры - Россия, Румыния, Азербайджан; страны, которые не зависят на прямую (или зависят в малой степени) от получения энергетических ресурсов от России, Турция и Болгария; страны импортеры - все остальные; страны позволяющие транзит, это страны, по территории которых проходят коридоры по суше для транспортировки нефти и природного газа.

Главный экспортер нефти и природного газа - Россия, а страны транспортеры различаются в зависимости от своего расположения относительно энергетических приливов через данную страну. Регион Черного моря соседствует с зоной богатой углеводородом - Центральная Азия (Туркменистан и Азербайджан, частично Казахстан и самый важный Иран). Восточным странам, членам CSI, теперь нужна инфраструктура России, чтобы продавать свои природные богатства. В то же время эти страны конкурируют с русскими энергетическими компаниями и прежде всего, с государственной монополией Транснефть, с объединениями Газпром, Роснефть. Проектирование новых трасс транспортировки нефти по Черному морю через балканский нефтепровод из каспийских стран через Транскавказ и Турцию и газовые трассы из стран каспийского региона и из Ирана только расширяют и усиливают конкуренцию и конфликты, вместо кооперации..

Здесь уже можно говорить об едином экономическом пространстве, когда традиционно этот регион был ареной борьбы за свои интересы великих актеров европейской сцены. В прошлом эта борьба

шла между царской и Османской империями, а сегодня между Российской федерацией, Европейским союзом, НАТО и США. Ставка - обеспечение безопасности энергетических путей. Интерес в безопасности зоны есть у всех участников, но и, естественно, обозначилась борьба за главенство и контроль. В целом Россия воспринимает эту зону - зону „ближнего зарубежья” (near abroad) - как свое жизненно важное для безопасности пространство. С этой точки зрения Черное море воспринимается другими участниками этой зоны, включая и президента Траяна Бэеску как "русское озеро".

По мнению некоторых аналитиков существуют два средства, которые усиливают позицию силы и влияния России в этом регионе и в такой же мере политическую и экономическую зависимость остальных государств: энергетическая монополия и так называемые „замерзшие конфликты” (frozen conflict). Практически после 1990 года и, особенно, при президентстве Владимира Путина, Россия открывает и придумывает их, благодаря своим огромным потенциалам составляющих soft power и hard power. Упомянутые выше два инструмента это методы принуждения, которые подстрекают и определяют влияние на политические решения в государствах, где этот потенциал шантажа можно использовать, ориентируя политику этих государств в сторону, желаемую Россией. Однако, этот энергетический потенциал России может быть воспринят и как прекрасный капитал легкого давления (soft power), который усиливает позицию силы в энергетически зависимых от России странах. Хотя до присоединения Румынии к Блоку, территория морского бассейна не представляла реального интереса для европейского союза, регион Черного моря теперь возвращается на повестку дня западных организаций. Европейский союз предоставил еще с лета 2006 года новые политические стратегии относительно включения Черного моря в европейское морское пространство. Таким образом, в документе представленном Европейской комиссией, предложено создание в 2008 году единой политики в отношении морских зон и побережья. Документ названный „Зеленая книга”, предложил некоторые направления линии действия и ждет мнения государств - членов, экономических агентов, экспертов и гражданского общества, которые будут приняты во внимание, когда будет разрабатываться политика энергетической безопасности на средний и длительные сроки. В свою очередь, Турция имеет свои собственные интересы в этой зоне, которые могут стать противоречивыми даже в отношениях с ее традиционными союзниками. Вот что декларировал совсем недавно турецкий министр в Бухаресте Кайра в связи с этой точкой зрения: „В бассейне Черного моря безопасность должны обеспечивать только страны этого региона. Проблема обеспечения безопасности навигации стала особенно актуальной после террористического акта в США 11 сентября 2001 года. Если посмотреть на

это из „американского окна” и сквозь призму стратегии борьбы против международного терроризма - тогда, на первый взгляд, США правы в своих стараниях расширить границы антитеррористических организаций и операций НАТО, развернутых на средиземном море. Однако, положение дел совсем другое, если оценивать его с точки зрения международного права. Вашингтон может выдвигать различные инициативы, но только на основе единых норм международного права, ЕДИНОГЛАСНО ПРИНЯТЫХ, И СВОЕЙ РОЛИ В МИРЕ, НО НЕ ИМЕЕТ ПРАВА ТРЕБОВАТЬ, СОЗДАНИЯ АМЕРИКАНСКОЙ БАЗЫ НА ЧЕРНОМ МОРЕ., потому что США не является прибрежной зоной и прибрежным государством”.

Румыния, в свою очередь, имеет планы „широка первой руки” в Понтийском бассейне, если принять во внимание политические декларации и некоторые действия в плане энергетической дипломатии или в бизнесе с нефтью и газом. В июне 2006 года президент Траян Бэеску считал по случаю „форума Черного моря за диалог и партнерство”, что регион Черного моря имеет теперь шансы стать привлекательным партнером для главных центров экономических стран в той мере, в какой подтвердит способность превратиться из источника проблем в генератор решений в европейском и глобальном контексте”. Годом позже по случаю празднования Дня флота, румынский президент подчеркнул, что Румыния обязана ответственно соблюдать не только свои интересы по безопасности, но и в той же мере должна являться щитом на восточной границе и что она будет страной выступающей за надежное Черное море, которая обеспечит перевозки энергетических ресурсов в Европу и которая будет ценить шансы иметь выход в море. А если различные точки зрения и разногласия появляются в моменты, когда участники хотят материализовать свою политику энергетической безопасности, тогда как следует рассматривать зону Черного моря? Как комплекс безопасности? Считаю, что это пространство может иметь такую стоимость только в двух случаях или ситуациях. Одна - когда появляется участник - гегемон. Исторический анализ может доказать, как я уже упомянул, такие ситуации в случаях с Османской империей или с Царской, а потом и с Советской империями. Другая ситуация когда эта зона может приобрести валентность унитарного пространства с точки зрения безопасности, если бы соединились условия, обозначенные много лет тому назад известным теоретиком Карлом Дойчем. По его мнению сообщество безопасности должно характеризоваться тремя элементами: эдентичность т.е. тождество, учреждения, общий интерес.

Кратко проанализируем эти две ситуации. Всеобщее тождество, в зоне, которая предоставляет это настоящее качество „региона”, трудно найти. Эта тема уже обсуждалась до пресыщения. В большинстве случаев выявляется отсутствие минимального регионального тождества;

центробежные экономические приливы и постоянное использование зоны как инструмента для достижения своих интересов, естественно, приводит к таким региональным тождествам, которые существуют, но могут проявляться в течение многих лет, иногда через поколения.

Что касается учреждений, которые появились и могли бы играть важную роль в придании Понтийской зоне характеристики комплекса безопасности, могут быть действующими инструментами только при условии общих интересов. В нашем случае, в Понтийском пространстве по меньшей мере четыре организации предъявляют, каждая в отдельности, претензии представлять интересы прибрежных государств, а самый амбициозный до сих пор учредительный проект OCEMN - стал, по словам бывшего его генерального секретаря – „организацией, которая притворяется, что работает”.

Что касается общности некоторых интересов государств в этом регионе в той мере, в которой они существуют, дела обстоят кичк ненадежнее. Без намерения быть смешанным, дела кажутся еще более сложными потому, что некоторые государства имеют стратегические экономические интересы, присоединенные к полюсам стран абсолютно противоположных, Если учтем интересы Европейского союза, НАТО, США и Российской Федерации.

В этой перспективе, в данном пространстве Украина и Молдова, например, могут оставаться долгое время в плену геополитической расщелины между Россией и Евро-Атлантическим сообществом, Сзамечанием что в случае с Молдовой институционный - аванс (РФР согласие присоединения И.Е.) взял верх над срочными задачами безопасности участников этой зоны, откуда и устарелость до сих пор усилий выйти из-под влияния Москвы.

Надо отметить, что кавказский регион в целом - зона раздела Россией и Средней Азии, а Грузия, Армения и Азербайджан остаются разорванными между большой экономической зависимостью от России и нестабильным исламизмом региона.

Ситуация в Турции также является важной для понимания факта, что в этой зоне не могут легко появиться условия для гармонизации интересов участников этого региона. Турция это участник по своему характеру гибрид: с одной стороны своими политическими и военными учреждениями и экономическими приливами связанный с западом, а с другой стороны как коллективное единство мощно привязан к миру Ислаама. Турция, в свою очередь имеет виды на лидерство в регионе, и в некоторых ситуациях действовала с этих позиций, даже если была связана договорами и конвенциями с участниками глобальных наклонностей. Война в Ираке весной 2003 года, я думаю, прекрасно иллюстрирует это. Свои интересы безопасности, на которые сильно повлиял кризис Курдов, заставили Турецкое государство отказать администрации Буша

предоставить свое воздушное пространство для развертывания военных действий. Если так обстоят дела в главе- „общность интересов”, тогда можно говорить об энергетической безопасности, как о комплексе безопасности только с научной перспективы. Политическая практика делает это понятие неоперабельным. Тогда возникает вопрос, почему все-таки некоторые политики его используют в своих политических выступлениях? По наивности или из-за острого недостатка экспертизы в данной зоне, когда они строят свою политическую речь?

Считаем, что сможем говорить об энергетической безопасности Черного моря как об комплексной безопасности, и если этот бассейн станет „сферой” регионального сотрудничества, а не ареной противоборства сил. Что случится в следующие годы- трудно прогнозировать, если обратиться к политическому и военному развитию этой зоны после холодной войны. Геополитическое положение и энергетическая безопасность государств в бассейне Черного моря остаются нестабильными благодаря тому, что „стратегическое расположение” глобальных участников не обозначилось, факт, который показывает, что борьба за влияние еще только началась. Когда произойдет эта битва, тогда можно будет говорить о гегемоне и о комплексе безопасности зоны, а значит, и безопасности экономической. Нужна ли эта ситуация небольшим и средним государствам?